

MOVAROUNNAHRDA TAFSIR ILMINING RIVOJLANISHI

Xakimova Z.A

Buxoro davlat universiteti, Islomshunoslik yo'nalishi magistranti

Ayman Dr

Ilmiy rahbar:

Annotatsiya: *Mazkur maqolada Movarounnahr hududida tafsir ilmining shakllanishi, tarixiy bosqichlari va o'ziga xos ilmiy-uslubiy xususiyatlari ilmiy-tahliliy nuqtai nazardan o'rganilgan. Tadqiqotda Buxoro, Samarqand, Termiz, Xorazm va Marv kabi ilm markazlarining tafsir an'analari shakllanishidagi o'rni, hadis ilmi bilan tafsirning chambarchas bog'liqlik holatdan mustaqil fan sifatida ajralib chiqishi tahlil qilingan.*

Kalit so'zlar: *Tafsir ilmi, Qur'oni Karim, Abu Mansur Moturidiy, Mahmud Zamaxshariy, Abu Lays Samarqandiy, "Ta'vilot al-Qur'on", "Al-Kashshof", aqliy tafsir, naqliy tafsir*

Islom dini VII asrda Arabiston yarim orolida zuhur etganidan so'ng, qisqa muddat ichida ulkan hududlarni qamrab oldi va o'zi bilan birga ilm-fan, madaniyat, falsafa va adabiyotning misli ko'rilmagan ravnaqini olib keldi. Musulmon olimlari Qur'oni Karimni inson hayotining barcha jabhalarida yo'lboshchi sifatida qabul qilib, uning chuqur ma'nolarini anglash, sharhlash va amaliy hayotga tatbiq etishga intildilar. Aynan shu ehtiyoj zaminida tafsir ilmi - Qur'on oyatlarining mazmun-mohiyatini ilmiy asosda izohlovchi mustaqil fan vujudga keldi.

Tafsir ilmi avval Madinada sahobalar davrasida shakllanib, keyinchalik Makka, Kufa, Basra va Damashq kabi ilmiy markazlarda taraqqiy etdi. Biroq islom olamining sharqiy chegaralarida, ya'ni Movarounnahr hududida bu ilm o'ziga xos yo'nalish, uslub va metodologiya kasb etib, butun musulmon dunyosiga ta'sir ko'rsatgan kuchli ilmiy maktabga aylandi. Ushbu maqolada Movarounnahr tafsir maktabining tarixiy shakllanishi, mumtoz davri, buyuk mufasssirlarning ilmiy merosi, mazkur maktabning o'ziga xos xususiyatlari va zamonaviy davrdagi taraqqiyoti ilmiy-tahliliy nuqtai nazardan o'rganiladi.

Movarounnahr, ya'ni Amudaryo va Sirdaryo oralig'idagi hudud, qadimdan Buyuk Ipak yo'lining markaziy bo'g'ini sifatida turli sivilizatsiyalar uchrashadigan, savdo, madaniyat va g'oyalar almashinadigan makon bo'lib kelgan. Buxoro, Samarqand, Termiz, Marv, Xorazm, Shosh (Toshkent) va Farg'ona vodiysidagi Marg'ilon, Qo'qon, Andijon kabi shaharlar islom kirib kelgunga qadar ham yuksak madaniyatga ega edi. VIII asrda islom dini bu hududga keng tarqalgach, mahalliy ilmiy an'analari yangi diniy-ma'naviy mazmun bilan boyidi.

IX asrga kelib Movarounnahr nafaqat siyosiy, balki ilmiy jihatdan ham yuksaldi. Somoniylar davlati (819-999) hukmronligi davrida Buxoro butun islom olamining

"Ilm Qubbasi" deb e'tirof etilgan markazga aylandi. Bu yerda hadis, fiqh, kalom, lug'at, falsafa va tabiiy fanlar bilan bir qatorda tafsir ilmi ham mustaqil ilmiy yo'nalish sifatida shakllana boshladi. Madrasa va kutubxonalar tarmog'i, ulug' ustozlarning ilmiy halqalari va xattotlik san'atining yuqori darajasi bu yerda Qur'on tafsiri uchun mukammal sharoit yaratdi.

Movarounnahrda tafsir ilmi dastlab mustaqil fan sifatida emas, balki hadis ilmining tarkibiy qismi sifatida rivojlandi. Sahobalar - xususan Ibn Abbos, Ibn Mas'ud, Ali ibn Abu Tolib roziiyallohu anhumdan rivoyat qilingan tafsirlar tobeinlar va tabaa-tobeinlar orqali Marv, Buxoro va Samarqandga yetib keldi. Mahalliy muhaddislar bu rivoyatlarni o'z asarlarida jamlay boshladilar.

Imom Buxoriy (810-870) o'zining mashhur "Al-Jome' as-Sahih" asarida "Kitobu-t-Tafsir" deb nomlangan maxsus bo'lim ajratib, unda Qur'on suralari va oyatlari bilan bog'liq sahih hadislarni tartibga keltirdi. Bu bo'lim keyingi davr mufassirlari uchun muhim asosiy manbaga aylandi. Imom Termiziy (824-892) ham o'zining "Sunan" asarida "Abvob at-tafsir" qismini kiritib, oyatlarning sharhi yuzasidan rivoyat qilingan hadislarni keltirdi. Shunday qilib, Movarounnahrda tafsir ilmining ilk bosqichi rivoyatga (naqliy manbalarga) tayanuvchi metod asosida shakllandi.

IX asr oxiri va XII asr oralig'i Movarounnahr tafsir ilmining haqiqiy gullash davri bo'ldi. Bu davrda tafsir hadis ilmi doirasidan chiqib, mustaqil ilmiy fan sifatida shakllandi va o'ziga xos uslub-yo'nalishlarni vujudga keltirdi.

Movarounnahr tafsir an'anasining yorqin namoyandalaridan biri Abu Mansur Muhammad ibn Muhammad al-Moturidiy (vafoti 944) hisoblanadi. Samarqand yaqinidagi Moturid qishlog'ida tug'ilgan bu allomaning "Ta'vilotu ahli-s-sunna" (yoki "Ta'vilot al-Qur'on") nomli asari tafsir tarixida muhim o'rin tutadi. Asarning o'ziga xosligi shundaki, mufassir Qur'on oyatlarini sharhlashda nafaqat naqliy manbalar - hadis va sahobalar so'zlariga, balki aql va mantiqiy dalillarga ham keng o'rin beradi.

Moturidiy bu asari orqali aqida masalalarini Qur'on oyatlari asosida ilmiy-falsafiy tahlil qilib, sunniy kalomning ikkinchi yirik maktabi - moturidiya yo'nalishiga asos soldi. Uning metodi keyinchalik Movarounnahr, Xuroson, Hindiston va Usmoniylar imperiyasida hanafiy mazhabidagi musulmonlarning aqidaviy asosi bo'lib qoldi. "Ta'vilot" asari oddiy tafsir bo'lmay, kalom, fiqh va falsafa uyg'unligida yozilgan ilmiy-falsafiy ensiklopediyadir.

Movarounnahr tafsir maktabining yana bir yorqin yulduzi Xorazmlik Mahmud ibn Umar az-Zamaxshariy (1075-1144) hisoblanadi. Uning "Al-Kashshof an haqiq g'avomiz at-tanzil" ("Tanzil sirlarining haqiqatlarini ochib beruvchi") asari arab balog'ati va lug'atshunosligi nuqtai nazaridan Qur'onning eng nozik ma'nolarini tahlil qilgan. Zamaxshariy oyatlardagi badiiy san'atlar - istiora, tashbeh, kinoya, majoz kabi balog'iy hodisalarni misli ko'rilmagan darajada chuqur tushuntirib bergan.

"Al-Kashshof" musulmon olamida shu qadar mashhur bo'ldiki, undan keyin yozilgan deyarli barcha tafsirlar bu asarga murojaat qilmasdan turib yozila olmadi. Ayniqsa, Misr, Shom, Andalus va Iroq mufassirlari Zamaxshariy uslubidan keng

foydalandilar. Uning asari arab tilini chuqur o'rganish va Qur'on i'jozini anglash uchun bugungi kungacha asosiy manba bo'lib kelmoqda.

Samarqandlik Abu Lays Nasr ibn Muhammad as-Samarqandiy (vafoti 983) "Bahr al-ulum" (yana "Tafsiri Samarqandiy" nomi bilan ham mashhur) asarini yaratdi. Bu asar rivoyat va aqliy izohni mo'tadil tarzda birlashtirgan, o'rta yo'lni tutgan tafsir namunasi sifatida e'tirof etiladi. Abu Lays Samarqandiy nafaqat mufassir, balki yirik faqih va voiz sifatida ham mashhur bo'lgan. Uning tafsiri keyingi avlod olimlari uchun namunaviy darslik vazifasini o'tagan.

Buxoro IX asrdan boshlab hanafiy fiqhining markaziy maskaniga aylangach, bu yerda tafsir ilmi ham fiqhiy yo'nalish bilan chambarchas bog'liq holda rivojlandi. Buxoro olimlari Qur'on oyatlarini izohlashda asosiy e'tiborni shar'iy hukmlar, ibodat va muomalot masalalarini izohlashga qaratdilar. Bunday yondashuv "ahkom oyatlari tafsiri" deb nomlangan maxsus janrning shakllanishiga olib keldi. Burhoniddin al-Marg'inoniy (vafoti 1197) o'zining mashhur "Al-Hidoya" asarida shar'iy masalalarni isbotlash uchun Qur'on oyatlarini chuqur tahlil qilgan.

Termiz esa tasavvufiy tafsirlar maskani sifatida shuhrat qozondi. Hakim at-Termiziy (vafoti 932) Qur'onning zohiriy ma'nosi bilan birga botiniy va ramziy ma'nolarini izohlovchi asarlar yozdi. U "Xatm al-avliyo" va boshqa asarlarida Qur'on oyatlarini ma'naviy-irfoniy tahlil qilib, keyingi davr so'fiyona tafsir an'anasiga asos soldi. Termiz olimlari ta'limotida Qur'on har bir oyatida zohir va botin, ishorat va haqiqat darajalari mavjud bo'lib, ularni faqat qalbi pok solihlargina anglay olishi alohida ta'kidlanadi.

XIV–XV asrlarda Amir Temur va uning vorislari hukmronligida Movarounnahr yana bir bor ilmiy-madaniy yuksalish davrini boshdan kechirdi. Samarqand va Hirot ilm-fan, badiiy ijod va ma'naviyat markazlariga aylandi. Mirzo Ulug'bek davrida tabiiy fanlar bilan bir qatorda diniy ilmlar ham gullab-yashnadi. Mavlono Sa'duddin Taftazoniy (1322-1390) garchi asli xurosonlik bo'lsa-da, Samarqandda yashab ijod qilgan va kalom hamda balog'at sohasida yozgan asarlari tafsir ilmiga katta ta'sir ko'rsatgan.

Bu davrda forsiy tilda ham tafsirlar yozila boshladi. Husayn Voiz Koshifiy (vafoti 1505) "Mavohibi aliyya" (yana "Tafsiri Husayniy" nomi bilan) asarini forschada yozib, Qur'onni keng turkiy va forsiy o'qituvchi xalqlarga yetkazib berdi. Alisher Navoiy o'zining "Hayrat ul-abror", "Lison ut-tayr" va boshqa asarlarida Qur'on oyatlarining badiiy-irfoniy talqinini berib, adabiyot orqali tafsir an'anasini boyitdi.

Movarounnahr olimlari yaratgan asarlar nafaqat mahalliy doirada qolib, balki butun musulmon dunyosiga keng tarqaldi. Moturidiyning "Ta'vilot" asari Usmoniylar imperiyasi madrasalarida asosiy darslik sifatida o'qitildi. Hindistondagi Deobandiya maktabi va o'rta osiyolik muhojir olimlar orqali bu ta'limot butun janubi-sharqiy Osiyoga yetib bordi.

Zamaxshariyning "Al-Kashshof" asari Misr (Mamluklar davrida), Shom va Andalus olimlari orasida shu darajada mashhur bo'ldiki, Ibn Hajar al-Asqaloniyy,

Jaloluddin as-Suyutiy, Bayzoviy kabi mufassirlar undan keng iqtibos olganlar. Bayzoviyning "Anvor at-tanzil" asari aslida "Al-Kashshof"ning mu'tazilaviy unsurlardan tozalangan, ahli sunna ruhidagi qayta ishlangan variantidir. Bu hol Movarounnahr tafsir maktabining global islom fikr olamiga qo'shgan ulkan hissasini ko'rsatadi.

XIX asrning ikkinchi yarmida Movarounnahrning Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinishi va keyinchalik Sovet hokimiyati o'rnatilishi tafsir ilmining rivojiga jiddiy zarba berdi. Madrasalar yopildi, diniy ilmlar ta'qib ostiga olindi, ko'plab olimlar quvg'in qilindi yoki vatandan ketishga majbur bo'ldi. Shunga qaramay, Buxoro va Qo'qon madrasalarida tafsir o'qitilishi sirli ravishda davom etdi.

Bu davrda jadidchilik harakati tafsir ilmiga yangi ruh berdi. Mahmudxo'ja Behbudiy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdurauf Fitrat kabi jadid namoyandalari Qur'on tafsirini ma'rifat va islohotning ma'naviy poydevori sifatida talqin qildilar. Ular Qur'onning ijtimoiy-axloqiy oyatlariga alohida e'tibor qaratib, musulmon jamiyatining zamonaviylashuvi yo'lida ilm va din uyg'unligini targ'ib qildilar.

1991-yilda O'zbekiston mustaqillikka erishgach, tafsir ilmi davlat tomonidan qo'llab-quvvatlanadigan ilm sohasiga aylandi. Bu davrda Qur'oni Karimning o'zbek tilidagi tarjimalari va sharhlari nashr qilindi. Alouddin Mansurning Qur'on tarjimasini, Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf hazratlarining olti jildlik "Tafsiri Hilol" asari, Shayx Abdulaziz Mansurning tarjima va sharhi keng kitobxonlar e'tirofiga sazovor bo'ldi. "Tafsiri Hilol" zamonaviy o'zbek tafsiri an'anasining eng yorqin namunasi bo'lib, unda klassik tafsir an'anasi zamonaviy ilmiy yondashuv bilan uyg'unlashtirilgan.

Hozirgi kunda Toshkent islom universiteti, O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi, Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi, Imom Moturidiy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi kabi muassasalarda tafsir ilmi mustaqil fan sifatida o'qitilmoqda va ilmiy tadqiq qilinmoqda. Movarounnahr buyuk mufassirlarining qo'lyozma merosi tadqiq etilmoqda, ularning asarlari zamonaviy ilmiy uslubda nashr ettirilmoqda.

Movarounnahr tafsir an'anasini boshqa hududiy maktablardan ajratib turadigan bir qator o'ziga xos jihatlari mavjud. Birinchidan, bu maktabda aql va naql, ya'ni mantiqiy dalil va rivoyatga asoslangan manbaning uyg'un birligi ta'minlangan. Mufassirlar oyatlarning ma'nosini izohlashda har ikkala metodga muvozanatli yondashganlar. Ikkinchidan, fiqhiy izohlarda hanafiy mazhabi nuqtai nazari ustun bo'lgan, bu esa amaliy hayot bilan tafsirning chambarchas bog'lanishini ta'minlagan. Uchinchidan, lug'at, balog'at va tilshunoslikka katta e'tibor berilib, oyatlarning til san'ati nuqtai nazaridan ham tahlili amalga oshirilgan. To'rtinchidan, tasavvufiy va ma'naviy izohlar maktabning irfoniy yo'nalishini boyitgan. Va nihoyat, axloqiy, ijtimoiy va siyosiy saboqlarning ilgari surilishi tafsirni oddiy nazariy fan emas, balki hayotiy ko'rsatma manbasiga aylantirgan.

Movarounnahr tafsir maktabi islom tafsir ilmining eng salmoqli va serqirra tarmoqlaridan biri bo'lib, asrlar mobaynida butun musulmon dunyosi ilmiy taraqqiyotiga ulkan hissa qo'shib kelgan. Abu Mansur Moturidiy, Mahmud Zamaxshariy, Abu Lays Samarqandiy va boshqa buyuk allomalarning asarlari nafaqat o'z davrining, balki bugungi kunning ham ilmiy-ma'naviy ehtiyojlariga javob beradigan bebaho meros sifatida saqlanib qolgan. Bu allomalar Qur'on ilmlarini aqliy, naqliy, lug'aviy, fiqhiy va irfoniy jihatlardan har tomonlama yoritib, kelajak avlodlarga ulkan ma'naviy boylik qoldirganlar.

Mustaqillik davrida bu boy meros qayta o'rganilmoqda, klassik tafsir an'analari zamonaviy ilmiy paradigmalarda davom ettirilmoqda. Movarounnahr tafsir maktabini yanada chuqur tadqiq etish, klassik mufassirlar asarlarini zamonaviy o'zbek tiliga tarjima qilish va xalqaro ilmiy hamjamiyatga taqdim etish — bugungi avlod oldidagi muhim vazifalardan biridir. Zero, bu meros faqat o'tmishning yodgorligi bo'lmay, bugungi va ertangi kunning ma'naviy hayotiga yo'l ko'rsatuvchi mash'aldir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Moturidiy, Abu Mansur. Ta'vilot al-Qur'on (Ta'vilotu ahli-s-sunna). 10 jildli to'plam. - Istanbul: Mizan Yayinevi, 2005–2011.
2. Zamaxshariy, Mahmud ibn Umar. Al-Kashshof an haqiq g'avomiz at-tanzil. 4 jildli. - Bayrut: Dor al-Kitob al-Arabiy, 1407 h.
3. Samarqandiy, Abu Lays. Bahr al-ulum (Tafsiri Samarqandiy). — Bayrut: Dor al-Kutub al-Ilmiyya, 1993.
4. Imom Buxoriy. Al-Jome' as-Sahih. Kitobu-t-Tafsir. - Toshkent: Movarounnahr nashriyoti, 2008.
5. Imom Termiziy. Sunan at-Termiziy. Abvob at-tafsir. - Toshkent: Sharq nashriyoti, 2010.
6. Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Tafsiri Hilol. 6 jildli. - Toshkent: Sharq, 2007–2010.
7. Mansur, Abdulaziz. Qur'oni Karim ma'nolarining tarjimasi va tafsiri. - Toshkent: Toshkent islom universiteti nashriyoti, 2004.
8. Hakimov, M. O'rta Osiyo mufassirlari va ularning tafsiriy merosi. - Toshkent: Fan, 2015.